

Аляксандр Краўцэвіч (Гародня)

Па слядах Міколы Ермаловіча

Некалькі дзесяткаў гадоў свайго незвычайнага жыцця Мікола Ермаловіч, Мікола Іванавіч, як называлі яго ў адраджэнцкіх колах, аддаў гістарычнай працы. Гістарычнай як у сэнсе аб'екта даследавання, так і па ўплыву на сучаснае беларускае грамадства.

У беларускім аддзеле Нацыянальнай бібліятэкі толькі новыя чытачы напачатку дзівіліся на нізка пахіленага над кнігамі чалавека ў акулерах-біноклях, а потым хутка прывыкалі да яго амаль штодзённай прысутнасці на сваім сталым месцы за сталом чытальнай залы.

Доўгія гады маўчання, перарываныя рэдкімі невялікімі публікацыямі, рукапіс кнігі ў хаджэнні па руках нешматлікай нацыянальнай інтэлігенцыі і, урэшце, прарыў напярэдадні вяртання Беларуссю незалежнасці. Гарбачоўская “адліга” паспрыяла выданню ў 1989 г. кнігі жыцця “Па слядах аднаго міфа” даволі вялікім накладам у 6 тыс. асобнікаў. Потым выданне другой працы “Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды” (1990 г.), перавыданне першай у 1991 г. (11 тыс. асобнікаў) па прычыне вялікага попыту, Дзяржаўная прэмія ўжо незалежнай Рэспублікі Беларусь (1992 г.), выданне наступнай кнігі: “Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд” (1994 г.). Далей зноў праца без перапынку, без паслабленняў і падрыхтоўка кнігі, якая аказалася апошняй і пабачыла свет ужо пасля трагічнай гібелі Міколы Іванавіча (Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае. Мінск: “Беллітфонд, 2000 – 448 с.).

Гэтая кніга храналагічна ахоплівае ўвесь перыяд існавання ВКЛ ад 13 да канца 18 ст., але цалкам новыя ў ёй толькі два апошнія раздзелы: “Крэўскі перыяд (1385 - 1569)” і “Перыяд Рэчы Паспалітай (1569 - 1795)”. Першыя два, роўныя па аб'ёму двум астатнім, складаюцца з пералічаных вышэй кнігаў, цалкам ці часткова ўключаных у новую працу. Першы раздзел “Новагародскі перыяд (1246 - 1316)” уяўляе сабой тэкст кнігі “Па слядах аднаго міфа” (перанесены цалкам з нязначнымі зменамі і ўстаўкамі) і апошнія два параграфы з кнігі “Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды”, менавіта, “Час Трайдзеня”, “Заняпад Новагародка і новае ўзвышэнне Полацка”. Другі раздзел новай працы “Віленскі перыяд (1316 - 1385)” складзены з кнігі “Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд”.

Новыя раздзелы гэтай кнігі стылёва дапасаваныя да ранейшых і праца атрымалася структурна цэласнай, вытрыманай у адзіным асаблівым аўтарскім стылі. Можна адзначыць адну кампазіцыйную, менавіта, храналагічную

нераўнамернасць. Аднолькавыя па аб'ёму тэксты прысвечаны моцна адрозным па велічыні перыядам - першыя два раздзелы (агулам 209 с.) апавядаюць пра адрэзак часу ў 140 гадоў, астатнія два (216 с.) характарызуюць перыяд працягласцю ў чатыры стагоддзі.

У тэксце кнігі сустракаюцца фактычныя недакладнасці, стылёвыя пагрэшнасці, якія часткова можна вытлумачыць незавершанасцю ягонага апрацоўкі аўтарам. Выдаўцы занадта беражліва аднесліся да тэкста, пастараўшыся перадаць яго як мага дакладней і тым самым месцамі зашкодзілі якасці выдання. Так, Прусія не была “ў канцы 12 ст. канчаткова заваяваная немцамі...”, бо гэта адбылося на стагоддзе пазней (с. 63; на с. 430 сказана яшчэ больш недакладна: “Балцкае насельніцтва прусаў было асімілявана крыжакамі ў 11 – 12 стст.”). На с. 130-131 недакладна інтэрпрэтуецца інфармацыя з артыкула Ул. і Ал. Галубовічаў пра заснаванне Вільні. Гэтыя даследчыкі не пісалі пра знішчэнне крывічамі балцкага паселішча, а прыйшлі да высновы, што крывічы заснавалі сваё паселішча на месцы балцкага, існаваўшага тут раней, магчыма, на некалькі стагоддзяў¹.

Войшалк заваёўваў Літву не ў 1268 г. (с. 140), а ў 1265 г. Нельга называць лівонцамі толькі рыцараў лівонскай філіі Тэўтонскага ордэна (с. 159-161), бо насельнікаў Лівоніі было значна больш. Даўно вядома, што на Грунвальдскім полі войска ВКЛ не ўцякала ад крыжакоў (с. 251), а выканалі манеўр “уяўнае адступленне”. Пётр I не стаў расейскім імператарам у 1700 ці 1701 г., як гэта сцвярджаецца на с. 403, імператарскі тытул цар прыняў у 1721 г. пасля перамогі ў Паўночнай вайне.

Пасля аналізу аўтарскіх зменаў і ўставак у тэксты першых раздзелаў становіцца зразумелым, што за дзесяцігоддзе, мінулае пасля выдання першай кнігі, Мікола Іванавіч ні на ёту не змяніў сваіх ранейшых поглядаў на генезу ВКЛ, ні на крок не адступіў у акрэсленні межаў старажытнай Літвы. Без зменаў паўтараюцца ранейшыя тэзы пра Літву як балцкі востраў сярод беларускіх земляў; пра літоўскага князя-ізгоя Міндоўга, які, атрымаўшы ад Наваградка грошы і войска, заваяваў для гэтага горада-дзяржавы сваю радзіму Літву; пра паходжанне Міндоўга з роду полацкіх князёў і г.д.

У адказ на крытыку ягонага лакалізацыі Літвы, аўтар толькі паўтараў ранейшыя аргументы і адверг усе крытычныя заўвагі (гл. с. 27, 32-33). Таму ў яго па-ранейшаму засталася невытлумачаным, адкуль узятая тая моц і якім чынам такі выразны след у гісторыі некалькіх народаў мог быць пакінуты адносна невялікай забалочанай тэрыторыяй, на якой да таго ж не было ніводнага горада².

¹ Голубович В., Голубович Е. Кривой город - Вильно // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград, 1945. Вып. XI. С. 124.

² Крытыка лакалізацыі старажытнай Літвы Ермаловічам і ягонага канцэпцыі генезы ВКЛ

У адной з дыскусыйных уставак, прысвечаных гэтай праблеме, адбылося пагаршэнне ранейшага тэксту, менавіта, інтэрпрэтацы летапіснага паведамлення пра паход галіцка-валынскага войска супраць Міндоўга ў 1251/52 г. (а не 1253 г. - А.К.). У першым варыянце (з кнігі “Па слядах аднаго міфа”, Мінск, 1991. С. 22) цытуецца летапісны тэкст: “И послаша сторожу Литва на озеро Зьяте и гнаше через болото до реки Шарье” і ўдакладняецца, што “старожа” звычайна высылалася для аховы межаў краіны. Новая пашыраная інтэрпрэтацыя сцвярджае, што не валыняне пагналіся за ліцвінамі (“старожа” імчала на Панямонне, каб папярэдзіць яго жыхароў пра надыход ворага), а наадварот, ліцвінскі вартавы пагранічны атрад - “старожа”... гнаў галіцка-валынскае войска (узмоцненае яшчэ атрадамі полаўцаў і пінчукоў) у сваю зямлю да ракі Шчыры, дзе чакала галоўнае літоўскае войска³ (с. 27). Не слабая ж была варта! Але ж не, як сцвярджаецца далей, галіцка-валынскія войскі, перамогшы Літву, назаўтра паланілі ўсю Наваградскую зямлю (с. 27-28). Такая інтэрпрэтацыя супярэчыць не толькі здароваму сэнсу, але не згаджаецца з далейшымі сведчаннямі крыніцы. Летапісец паведамляе, што не дагнаўшы старожу, галіцка-валынскія воіны не хацелі ісці далей, бо быў страчаны фактар нечаканасці: “весьт уже есть на нас”⁴.

На с. 68 ёсць і добрая фактычная папраўка старога тэксту, менавіта, удакладняецца памылковая дата з летапісу (замест недакладнага 1252 г. – 1248 г.). Па ўсёй верагоднасці, Мікола Іванавіч прыняў да ведама інфармацыю аўтара гэтых радкоў пра выпраўленні датаў Галіцка-Валынскага летапісу, зробленыя Міхайлам Грушэўскім яшчэ ў пачатку стагоддзя⁵. Аднак выпраўленні Грушэўскага тычацца літаральна ўсіх датаў, пададзеных у названым летапісе, а ў тэксце рэцэнзуемай кнігі папраўленая толькі гэтая адна. Магчыма, Мікола Іванавіч проста не паспеў выправіць іншыя, але да чаго ж тады былі рэдактары і рэцэнзенты-прафесары? Як можна было дапусціць змяшчэнне на с. 416 пад выглядам выявы караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага партрэта зусім іншай асобы? Чаму на с. 397 апавядаецца пра вайну Рэчы Паспалітай з Турцыяй, а заключаная мірная дамова аказваецца замірэннем з Масквой? Чаму не выправіць такую фразу: “Магчыма, што Андрэй ужо тады прыняў мірскі чын і ў выніку гэтага атрымаў імя Ануфрый”? (с. 243). Чаму ў адным месцы напісана, што ў Гедыміна было тры дачкі, а ў другім - пяць (с. 156 і 164) і г.д.

зmeshчана ў маіх спецыяльных працах, таму не буду тут паўтарацца. Гл.: Краўцэвіч А.К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Мн., 1998; ён жа. Праблема лакалізацыі сярэднявечнай Літвы // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 1997. ? 8. S. 5-30.

³ Тое, што гэтая інтэрпрэтацыя не вынік нейкай памылкі ці непаразумення сведчыць яе паўтор на стар. 73.

⁴ Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1843. Т. 2. С. 188.

⁵ Грушевський М. Хронологія подій Галіцько-Волинської літописи // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Львів, 1901. Т. 41. С. 1-72.

Адной з важнейшых прыкметаў прафесійнага навуковага тэксту ёсць адсутнасць супярэчнасцяў у высновах ягонага аўтара. Такая прыкмета далёка не заўжды прысутнічае ў рэцэнзуемым тэкстах. Напрыклад, шмат сілаў і імпэту патрачана аўтарам на доказ размяшчэння летапіснай Літвы 12-13 стст. між Наваградкам, Менскам і Слонімам (с. 25-42), а ў іншым месцы кнігі (с. 134) той жа аўтар залічвае да Літвы 12 ст. Вільню, размешчаную ў добрых паўтары сотні кіламетраў далей на поўнач.

Наконт віленскага перыяду гісторыі ВКЛ (1316 - 1385 гг.) у адным месцы сцвярджаецца, што пры Гедыміне дзяржава апынулася ў трохкутніку варожых сілаў, і гэта стала прычынай далейшага заняпаду, а на с. 210 - нешта іншае: “Як бачна з разгледжанага, віленскі перыяд быў асабліва спрыяльны і плённы ў нашай гісторыі”.

Першыя два раздзелы атрымалі свае назвы ад тагачасных сталічных гарадоў. Трэці, выдзелены аўтарам перыяд, называецца “Крэўскім”. Тлумачэнне такой назве прыводзіцца дзіўнаватае: “Аднак у нашай гісторыі склаліся такія абставіны, калі ў яе далейшым развіцці сталі мець рашаючае значэнне не паасобныя гарады і іх землі, як было раней, а асабліва важныя падзеі” (с. 219). Сэнс гэтага выразу (па ўсёй бачнасці, канцэптуальнага) для мяне так і застаўся незразумелым. Не змог зразумець таксама высновы, якая датычыць агульнай характарыстыкі дзяржавы: “Менавіта галоўнай асаблівасцю ВКЛ і з’яўляецца перавага ў ім знешніх абставін над унутранымі, што і зразумела” (с. 303).

Па ўсяму тэксту трапляюцца абагульняючыя меркаванні і высновы, якія ўражваюць сваёй арыгінальнасцю і багаццем уяўлення іх аўтара. Напрыклад, на стар. 135-136 абгрунтоўваецца паходжанне вялікіх князёў літоўскіх ад полацкай княскай лініі, менавіта ад Давіла і Маўкольда Расціславічаў. Нетрадыцыйнасць і нетыповасць для полацкай дынастыі іх імёнаў “трохі здзіўляюць” аўтара, але толькі трохі, бо адразу знаходзіцца тлумачэнне: “Аднак не выключана, што сапраўдныя іх імёны былі зменены з мэтай скрыць іх полацкае паходжанне”. Далей сцвярджаецца: “Такім чынам, Міндоўг і Войшалк таксама паходзілі ад полацкай дынастыі”, але ўжо не тлумачыцца, чаму і ад каго хавалі свае сапраўдныя полацкія імёны гэтыя вялікія князі, гэтаксама як, напрыклад, Віцень, Трайдзень, Гедымін.

На с. 150-151 даводзіцца, што Гедымін быў праваслаўным хрысціянінам, а праз дзве старонкі цытуецца ягонае выказванне: “Няхай хрысціяне шануюць бога свайго па-свойму, рускія - па-свойму, палякі - па-свойму, а мы шануем бога па нашаму звычайу” (с. 153). Аказваецца, што праваслаўны Гедымін ў “тактычных мэтах” перад язычнікамі называў сябе іхнім адзінаверцам (с. 172), і хоць летапіс апісвае пахаванне вялікага князя па язычніцкаму абраду (спаленне на высокай гары), апісанне гэтае “найверагодней, ... трэба лічыць адным са шматлікіх домыслаў М.Стрыйкоўскага” (с. 163). Гэтаксама і сын Гедыміна Кейстут, напэўна,

генетычна пераняўшы ад бацькі рысы ягонага характару: "Найверагодней, ... вымушаны быў выступаць у двух абліччах: перад праваслаўнымі – як праваслаўны, перад язычнікамі – як язычнік" (с. 209). Цікава, а як ён выкручваўся падчас сумеснага збору хрысціянаў і язычнікаў, што мела месца, напрыклад, у ваенным паходзе?

Удзел Кейстута і Вітаўта ва ўсходніх паходах Альгерда, аказваецца: "... паказвае, наколькі дамінавалі ў дзяржаве яе беларускія інтарэсы, калі дзеля іх адцягваліся сілы з захаду, дзе была найбольшая знешняя пагроза" (с. 187). Узнікае пытанне, ці паходы на захад (у якіх, дарэчы, удзельнічаў Альгерд) ужо былі не ў беларускіх інтарэсах і Гародня, размешчаная на заходняй мяжы, то ўжо не Беларусь?

Падобных нечаканых высноваў, якія сведчаць пра багацце аўтарскай фантазіі, у кнізе шмат. Напрыклад, што Крэўская унія была "найперш на карысць Маскве" (с. 254 і 275). Ці на с. 259, даводзіцца, што праваслаўны Свідрыгайла хоць перайшоў у каталіцтва, "аднак, па-ранейшаму быў адданы сваёй народнасці і веры". Або яшчэ: "З заключэннем Люблінскай уніі ў 1569 г. закончыўся ў нашай гісторыі перыяд уній..." (с. 331). Здаецца, наадварот, толькі пачаўся перыяд рэальнай уніі.

Нечакана тлумачацца абставіны заняцця вялікакняскага пасаду сынам Гедыміна Яўнугам. Аказваецца, Яўнуг стаў вялікім князем выпадкова, бо быў малы і жыві пры бацьку. Калі той нечакана загінуў, не змогшы прызначыць свайго пераемніка, "... ім з прычыны такой выпадковасці стаў Яўнуг" (с. 166). Гэта хіба самае арыгінальнае з усіх вядомых тлумачэнне спосабу пераемнасці становішча гаспадара адной з буйнейшых еўрапейскіх дзяржаваў.

Даследчыкам гісторыі Пскова, напэўна, будзе цікава даведацца, што ў гэтым горадзе "... князь – незалежна ад таго быў хрысціаным ці не – узыходзячы на пасады, павінен быў усенародна хрысціцца" (с. 170).

Выклікае пярэчанне выразна негатыўная ацэнка ролі палякаў у нашай гісторыі, што часам выглядае як палонафобія. На с. 324 сцвярджаецца, што пасля Люблінскай уніі "польскія ўлады ... галоўны ўдар скіравалі супроць усяго беларускага", "пануючыя вярхі" Польшчы праводзілі палітыку "...прыніжэння нашага народа, ахайвання яго культуры ..." (с. 360). Каталіцызм у ВКЛ – гэта польская экспансія (стар. 351, 354-355, 399-400). Напэўна, саюз з Польшчай прынёс Беларусі не толькі страты, але і немалыя выгоды. Сам аўтар у іншым месцы выказаўся пра Люблінскую унію як меншае зло ў параўнанні з аб'яднаннем з Масквой (с. 335).

Дзеля справядлівасці трэба зазначыць, што побач з вышэй названымі, мягка кажучы, спрэчнымі высновамі сустракаюцца і такія, з якімі нельга не пагадзіцца, напрыклад, пра мірнае суіснаванне хрысціянства і язычніцтва, пра уніяцкую веру як нацыянальную рэлігію беларусаў і інш.

Калі казаць пра цэласнае ўражанне ад кнігі, то яно аказалася падобным да рэакцыі маіх ровеснікаў – гісторыкаў у веку каля сарака гадоў. Яе надзвычай складана рэцэнзаваць. Амаль на кожную старонку трэба пісаць столькі ці нават болей тэксту – выпраўленняў, удакладненняў, дапаўненняў. Пры гэтым даводзіцца прызнаць, што кніга не ўкладаецца ў рэчышча традыцыйнай навукі па той простае прычыне, што яна там не прысутнічае.

Адметнасцю кнігі з’яўляецца харызма яе аўтара, сіла пераканання ў сваёй рацыі, якой прасякнутая кожная старонка і якой дыхае амаль кожны радок. Можна сабе ўявіць, як гэта дзейнічае на чытача, свядомасць якога не абцяжарана грузам прачытанай спецыяльнай літаратуры па гісторыі беларуска-літоўскага гаспадарства. А літаратуры такой так мала ў Беларусі і, адпаведна, так шмат не абцяжараных ёй галоваў! Ужо ўбачыўшы на вокладцы прозвішча Міколы Іванавіча, чытач ведае, што кніга будзе не проста беларускапатрыятычнай, а беларусацэнтрыскай. Асаблівы чытач Міколы Іванавіча лёгка даруе яму тыя недакладнасці і супярэчнасці, якія заўважаны ў гэтай рэцэнзіі.

Даведачны апарат, пададзены ў выглядзе спасылак на іншыя працы, мне здаецца не толькі лішнім, а нават шкодным для гэтай кнігі, бо з прычыны ягонае надзвычайнай беднасці становіцца зразумелым, што аўтар проста не ў курсе навуковай гістарыяграфіі ВКЛ.

Прафесійнаму гісторыку не прыйдзе нават у галаву думка пра магчымасць напісання гісторыі ВКЛ без вывучэння ў першую чаргу спецыяльнай польскай гістарыяграфіі. Можна не прымаць тамтэйшыя ацэнкі гістарычных падзеяў і фактаў, але ігнараваць польскую гістарыяграфію зусім – гэта ўжо не навука. Немагчыма стварыць тэкст пра ВКЛ хоць трохі падобны да навуковага, не ведаючы працаў, напрыклад, Юліуша Ляткоўскага, Аскара Халецкага, Станіслава Кутжэбы, Генрыка Пашкевіча, Генрыка Лаўмянскага, Станіслава Заянчкоўскага, Людвіка Калянкоўскага, Юліуша Бардаха, Станіслава Александровіча, Гжэгажа Блашчыка, Кшышгафа Пяткевіча і многіх іншых. Нельга пісаць навуковыя працы па гісторыі ВКЛ, ігнаруючы таксама летувіскую і нямецкую гістарыяграфію. А ў нашай кнізе для стварэння апошняга раздзелу (пра Рэч Паспалітую), мяркуючы па спасылках, не спатрэбілася ніводная праца, напісаная лацінскім алфавітам.

Гэтаксама цяжка абыйсціся і без навейшай расейскай і беларускай гістарыяграфіі. Напрыклад, аналізуючы паняцце “гістарычная Літва” (напомню, што гэты аналіз – важнейшая частка канцэпцыі Міколы Іванавіча), нельга абмінуць спецыяльных артыкулаў Міхала Спірыдонава, якіх, у адрозненне ад прац польскіх аўтараў, не трэба шукаць за мяжой. Спасылка на гэтыя артыкулы няма ў даведачным апарце рэцэнзуемай кнігі.

Усе выказаныя заўвагі не азначаюць поўнага адмаўлення ці непрымання рэцэнзуемай кнігі. Галоўнай мэтай рэцэнзіі было акрэсленне сапраўднага жанру

апошній працы беларускага Карамзіна. Лічу, што яна мае права на існаванне гэтаксама, як і іншыя падобныя творы. Хоць бы з той прычыны, што кнігі Міколы Ермаловіча знаходзяць свайго чытача. Напэўна, гэта сведчыць пра запатрабаванне на літаратуру такога кшталту ў Беларусі, прынамсі ў пэўны перыяд і на пэўным этапе фармавання нацыянальнай сістэмы гістарычнай асветы.

***

Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: “Индрик”, 1999. – 272 с.

Пасля пэўнага спаду ў 1970-80-я г. сярод расійскіх даследчыкаў апошнім часам ізноў адраділася цікавасць да польскай праблематыкі. Бібліяграфічны даведнік па расійскай паланістыцы за перыяд з 1992 па 1995 г. у раздзеле “Гісторыя” ўключае 478 пазіцый¹. Аднак даследаванне Леаніда Гарызонтава выходзіць паза межы звычайнай “пазіцыі” бібліяграфічнага даведніка. Разглядаючы “польскае пытанне”, аўтар закранае праблему палітыкі Расійскай імперыі ў нацыянальнай і канфесійнай галінах. Яе аналіз дапамагае больш глыбока зразумець сутнасць расійскай дзяржаўнасці 19 – пачатку 20 ст. Ён жа дае магчымасць адказаць на такія важныя пытанні, як, напрыклад, ці з’яўлялася Расія 19 ст. нацыянальнай дзяржавай, ці можна характарызаваць яе тагачасную нацыянальную палітыку ў навуковых катэгорыях 20 ст., ці можна лічыць т.зв. “Прывісленскі край” і “Заходні край” унутранымі калоніямі імперыі і г.д.

Актуальнасць даследавання нацыянальнай палітыкі Расійскай імперыі абумоўлена не толькі выключна навуковымі аспектамі развіцця гістарыяграфіі. Прыкметную ролю ў гэтай актуалізацыі адыгрывае таксама сучасная палітычная сітуацыя. Сёння навідоку імкненне расійскай палітычнай эліты ў пошуках шляхоў развіцця расійскай дзяржаўнасці абaperціся на некаторыя імперскія традыцыі. Гісторыкі не могуць не рэагаваць на гэты своеасаблівы палітычны выклік. У самой Расіі спробе досыць крытычнага асэнсавання вопыту імперскай палітыкі ў дачыненні да нерускіх народаў супрацьстаіць яе выразная апалогія². Гэтая

¹ Bibliografia Europy Wschodniej. Tom V. Bibliografia Rosyjska. 1992-1995. Warszawa – Wilno – Mińsk – Lwów – Moskwa, 1998. Аднак трэба заўважыць, што частка тых публікацый належыць беларускім і ўкраінскім даследчыкам, якія друкаваліся ў расійскіх выданнях.

² Досыць характэрнымі з’яўляюцца наступныя думкі: напр., Сяргей Куляшоў (Навуковы цэнтр “Русіка”): “...Начиная с 19 в. имперская политика, осуществляемая самодержавием, противоречила подлинным национальным интересам России... Конечно, у любого большого государства всегда имеются геостратегические интересы. Но, кто сказал, что таковые нельзя было реализовать через иные механизмы взаимодействия... а не идти на инкорпорацию ряда территорий, чья модель развития часто была иной. ... Затраты на освоение этих территорий, содержание огромной армии истощали реформаторский потенциал власти, переводя стрелки социально-экономической политики на колею экстенсивного

праблематыка прысутнічае ў кнізе Леаніда Гарызонтава ў якасці “другога плана”. Па свайму зместу манаграфія ўяўляе сабой канкрэтна-гістарычнае даследаванне “польскага пытання” ў расійскай палітыцы.

Галоўным аб’ектам аўтарскага аналізу сталі тыя з накірункаў урадавай палітыкі 30-х г. 19 ст. – пачатку 20 ст., што закраналі жыццёва важныя для палякаў Расіі пытанні і якія раней не былі прадметам спецыяльных даследаванняў у расійскай і польскай гістарыяграфіі. Гэта праекты і спробы рассялення палякаў па тэрыторыі імперыі, праблема рознаканфесійных (праваслаўна-каталіцкіх) шлюбав, доступ палякаў да вышэйшай адукацыі, набыццё імі маёмасці, працэдура нацыянальнай ідэнтыфікацыі ў адміністрацыйнай практыцы, каланізацыя ускраін імперыі, руская прысутнасць сярод студэнтаў Варшаўскага універсітэта і некаторыя іншыя. Раней не даследаваныя сюжэты ўносяць элемент навізны ў даволі распрацаваную (асабліва ў польскай гістарыяграфіі) праблему. Яны дазваляюць убачыць новыя аспекты расійска-польскіх адносінаў і ўрадавай палітыкі ў “вырашэнні польскага пытання”. Характэрнай рысай даследавання таксама з’яўляецца канцэнтрацыя аўтарскай увагі на асобных субрэгіёнах і падперыядах.

Манаграфія складаецца з Прадмовы (“О сути проблемы и смысле её изучения”), двух частак (“Поляки в России или “счастье насильно” і “Русские в Польше или “система этнографического воздействия”) і Заключэння. Пасля Заключэння ў выглядзе дадаткаў змешчаны дакументы: запіска Фёдора Савіча “Меры к отстранению вредного влияния поляков на русское общество. 1867”; “Росписание войск, военных управлений, заведений и учреждений с показанием допускаемого в составе их числа офицеров, классных медицинских и немедицинских чиновников и вольноопределяющихся, принадлежащих к иноверному населению” (1888); “Описание аудиенции у Государя императора Николая I римско-католического митрополита и 5 епископов” (1849); “Из “Записок о происшествиях полиции Варшавской” (рубрика “Распространение недозволенных изданий и преступных верований”))” (1911) і інш. Выданне мае імяны паказальнік.

развития”. (Национальные интересы России и реальные приоритеты государственной политики за полтора века. Круглый стол // Отечественная история. Москва, 1996. № 6. С. 134-135). Параўнай, напр.: “Российская империя в 18 – начале 20 в. – это континентальное многонациональное государство, сумевшее обеспечить своему населению безопасность, стабильность и развитие, обладающее для этого необходимым экономическим потенциалом и военной мощью для поддержания баланса сил на мировой арене. Россия вобрала в себя беспримерное экономическое, социальное, национальное, духовное, географическое многообразие, создала особый исторический мир и стала своеобразным союзом народов, огромной естественно сложившейся общностью людей, в которой различные народы и культуры научились жить вместе”. (Национальная политика России: история и современность. Москва, 1997. С. 46).

Аўтар не абмяжоўваецца этнічнай польскай тэрыторыяй. Ён трымае ў поле зроку, “па магчымасці, усе тэрыторыі Рэчы Паспалітай, што адыйшлі да Расіі і палітычны курс у адносінах да якіх вызначаўся ў першую чаргу польскім пытаннем” (с.6). Праўда, аўтарская цікавасць да Беларусі, Літвы і Украіны носіць хутчэй маргінальны характар. Але яна дазваляе правесці пэўныя параўнанні, вылучыць агульнае і своеасаблівае ў спробах вырашэння польскага пытання ў розных частках імперыі.

Леанід Гарызонтаў, выкарыстаўшы працы амерыканскага даследчыка Тэда Вікса, даў вызначэнне паняцця “польскае пытанне”. На яго думку, у кантэксце ўнутранай палітыкі польскае пытанне ўяўляла сабой “усеабдымную інтэграцыю былых зямель Рэчы Паспалітай у імперскі арганізм, пераўтварэнне палякаў у верных падданных правячай дынастыі. Менавіта гэтыя ўстаноўкі былі цэнтральнымі ва ўрадавым бачанні польска-расійскага суіснавання. Іх ажыццяўленне прымала розныя формы – ад сур’ёзных уступак дзеля забеспячэння палітычнай лаяльнасці палякаў да не менш сур’ёзнага імкнення асіміляваць мільёны людзей” (с. 81).

Даследаванню праблемы папярэднічае кароткі, але даволі ёмісты і грунтоўны аналіз расійскай гістарычнай паланістыкі 19-20 ст. Характарызуючы перыяд 90-х г. 20 ст., аўтар адзначыў відавочнае ажыццэнне цікавасці да польскай праблематыкі і пашырэнне геаграфіі даследаванняў, якія раней канцэнтраваліся пераважна ў Маскве. Па прагнозу Л.Гарызонтава, у бліжэйшай будучыні даследаванне польскай праблематыкі ў Расіі будзе адбывацца “пераважна ў рэчышчы расізнаўства, а таксама ўкраіністыкі і беларусістыкі – па меры станаўлення апошніх як асобных галінаў гуманітарных ведаў” (с.14).

Аналіз польскай гістарыяграфіі дазволіў Л.Гарызонтаву заўважыць, што многія працы 80-90-х г. 20 ст. нясуць на сябе пячатку стэрэатыпаў стогадовай даўніны. У гэтых працах Польшча 19 ст. выступае або як “абарончы вал Еўропы”, або як старажытная Грэцыя, якая загінула, але сваёй культурай прасвяціла рымскіх заваўнікаў (с.16). “Няма сэнсу спрачацца пра тое, - заўважыў аўтар, - ці з’яўляецца вышэйшай мэтай і каштоўнасцю захаванне нацыянальнай самабытнасці ўсімі сродкамі. Ёсць, аднак, падставы меркаваць, што на працягу стагоддзя, якое карэнным чынам змяніла духоўны і матэрыяльны свет чалавека, некалькі пакаленняў шматмільённага народу не маглі знаходзіцца ў стане бесперапыннай барацьбы”. Гісторык адзначыў, што ў польскай гістарыяграфіі руская прысутнасць у Польшчы пазначана толькі схематычна і трактуецца звычайна ў духу нацыянальнай канфрантацыі (с. 17). Ён таксама звярнуў увагу на адсутнасць даследаванняў, прысвечаных палякам, якія дасягнулі высокага становішча ў дарэвалюцыйнай Расіі.

Трэба аднак заўважыць, што польская гістарыяграфія апошняга дзесяцігоддзя пачала выпраўляць гэтую асіметрыю. Можна згадаць кнігу

Збігнева Апацкага, прысвечаную асобе навукоўца і грамадскага дзеяча Мар’яна Здыхоўскага³, шэраг артыкулаў, якія вяртаюць з небыцця асобу вядомага маскоўскага адваката, аднаго з заснавальнікаў партыі канстытуцыйных дэмакратаў Аляксандра Лядніцкага⁴ і інш. Вартым і ўвагі з’яўляюцца таксама публікацыі часопіса “Zeszyty Historyczne”, які выдаецца ў Парыжы на працягу амаль 40 гадоў. Польска-расійскія адносіны двух апошніх стагоддзяў з’яўляюцца адным з прыярытэтаў гэтага выдання. Нельга таксама абмінуць працаў, прысвечаных удзелу палякаў у рэвалюцыйным руху ў Расіі⁵. Гэты ўдзел моцна ўплываў на характар “вырашэння польскага пытання”.

Аўтар ахарактарызаваў уласную працу як “канкрэтна-гістарычнае даследаванне, якое ўводзіць у навуковы зварот значнае кола крыніц” (с. 20). Па яго ж сцвярджэнню, “ядром даследавання сталі недрукаваныя дакументы афіцыйнага справаводства” (с. 20). Гісторык сапраўды шырока выкарыстоўваў дакументы архіваў Расіі, Польшчы і Беларусі. Гэта – службовая перапіска, царскія маргіналіі, стэнаграфы паседжанняў калегіяльных органаў і інш. Аднак асобныя раздзелы даследавання ў большай ступені з’яўляюцца абагульненнем гістарычнай літаратуры з шырокім выкарыстаннем апублікаваных эпістальных матэрыялаў, мемуараў і публіцыстыкі.

Для працы характэрна грунтоўнае веданне аўтарам літаратуры прадмета, што дазволіла ўлічыць і асэнсаваць шырокі спектр розных падыходаў да праблемы; сур’ёзная апрацоўка базы крыніц, спалучаная з падкрэсленай павагай да гістарычнага факта, з асцярожнасцю і абачлівасцю ў ацэнках; маргінальны характар разгляду польскай праблемы ў т.зв. “Заходнім крае” і г.д. Дзякуючы выкарыстанню пэўных публіцыстычных і мастацкіх прыёмаў (эпіграфы, цытаты з мастацкай літаратуры і інш.), чытаць кнігу цікава і прыемна. Аднак, бліжэйшае знаёмства з тэкстам парадзіла шэраг крытычных заўвагаў.

Сюжэты, якія аўтар выбраў для раскрыцця праблемы, безумоўна, вельмі цікавыя, але чытач хутка пачынае адчуваць неабходнасць пэўных абагульненняў, якія б “звязвалі” сюжэты (раздзелы) у адно цэлае.

Магчыма, што сюжэт (раздзел) трэці “Как найти поляка...” варта было б паставіць на пачатку і не абмяжоўвацца толькі праблемай нацыянальнай ідэнтыфікацыі паляка расійскай адміністрацыяй. Па меншай меры, перад беларускім чытачом з першых старонак працы ўзнікаюць пытанні: Каго расійскія ўлады лічылі палякамі? Супраць палякаў ці супраць каталікоў была накіравана

³ Opacki Z. W kręgu Polski, Rosji i Słowiańszczyzny. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego do 1914 roku. Gdańsk, 1996.

⁴ Smoleń M. Aleksander Lednicki (1866-1934). Pierwsze kroki na niwie społecznej i politycznej // Zeszyty naukowe UJ. Prace historyczne. Z. 92. Warszawa-Kraków, 1990.

⁵ Łukawski Z. Polacy w rosyjskim ruchu rewolucyjnym. 1894-1907. Warszawa, 1989.

палітыка дыскрымінацыі? Безумоўна, больш востра гэтая праблема стаіць для Беларусі, Літвы і Украіны. Канцэнтрацыя ўвагі на этнічнай Польшчы і цэнтральнай Расіі робіць гэтую тэму менш актуальнай. Аднак? спроба адказу на пастаўленыя пытанні дазволіла б выйсці на больш глыбокі ўзровень асэнсавання “польскай праблемы”.

Працэдуру нацыянальнай ідэнтыфікацыі паляка аўтар раскрывае, аналізуючы нарматыўныя акты, іх тлумачэнні ў афіцыйным справядстве і публіцыстыцы, выкарыстоўваючы звесткі пра функцыянаванне права ў рэальным жыцці. Ён падкрэсліў складанасць гэтай задачы, звязаную як з незавершанасцю этнічных працэсаў на расійска-польскім памежжы, так і з асімілюючым уплывам шматнацыянальнай краіны. (с. 100-101). Калі ў эпоху Мікалая I, па меркаванню Л.Гарызонтава, заканадаўства па “Заходняму краю” ставіла знак роўнасці паміж паняццем польскасці і неправаслаўным веравызнаннем, то ў заканадаўстве часоў Аляксандра II з’явіўся тэрмін “лица польского происхождения”.

Пасля паўстання 1863 г. пры распрацоўцы антыпольскага заканадаўства, на думку аўтара, была зроблена спроба аддзяліць прыналежнасць да каталіцкага веравызнання і польскасць. Так, у вядомым указе Аляксандра II ад 10 снежня 1865 г. каталіцызм як прыкмета польскай нацыянальнасці не згадваўся. Аднак, “асобам польскага паходжання” ў тэксце ўказа супрацьставіліся асобы рускага паходжання праваслаўнага і пратэстанцкага веравызнання. Падказка была досыць відавочнай. Хутчэй за ўсё спроба развесці каталіцызм і польскасць рабілася ў межах больш шырокай кампаніі па “распалячванню касцёла”. Часткай гэтай кампаніі стаўся “казус” Фердынанда Сенчыкоўскага, які быў адным з галоўных ініцыятараў і праваднікоў пераводу каталіцкага набажэнства на рускую мову. З дапамогай пагроз і прымусу Ф.Сенчыкоўскі дамогся пэўнага поспеху, але ён насіў часовы характар. У Беларусі спробам “распалячвання” супрацьстаялі не толькі традыцыі каталіцызма ў Беларусі, але і незадавальненне праваслаўнай царквы, якая баялася з’яўлення моцнага канкурэнта.

Ад выпрацоўкі кіруючых указанняў адносна “пошука палякаў” цэнтральныя ўлады адмовіліся. Яны фактычна перадалі гэтую справу на водкуп мясцовай адміністрацыі. Апошняя, маючы недавер да такога суб’ектыўнага крытэрыя як самасвядомасць, адразу згадала пра каталіцызм, што значна палягчала працэдуру “пошуку”. Апроч таго існавалі пэўныя меркантильныя інтарэсы мясцовага чыноўніцтва, зацікаўленага ў пераўтварэнні антыпольскага заканадаўства ў заканадаўства антыкаталіцкае.

На пачатку 20 ст. у сістэму каардынатаў “нацыянальнае-канфесійнае” быў, па меркаванню аўтара, уведзены яшчэ і сацыяльны кампанент. Урадавае Палажэнне ад 27 студзеня 1901 г. устанаўлівала для сялян-каталікоў абмежаванні ў набыцці зямлі. На селяніна-каталіка, які валодаў 60 дзес. зямлі і болей, распаўсюджвалася антыпольскае заканадаўства. (Магчыма, улады заўважылі

пэўныя змяненні нацыянальнай свядомасці беларускіх і літоўскіх сялянаў.) Да таго ж у рэальнай практыцы, як пераканаўча паказаў Л.Гарызонтаў, вялікую ролю адыгрывала гучанне прозвішчаў і імёнаў. Прысутнасць у прозвішчы суфіксаў –скі або –цкі магло значна ўскладніць жыццё чалавека*.

Па меры знаёмства з працай абачліvasць і аспярожнасць аўтарскіх ацэнак успрымаецца як празмерная. Ствараецца ўражанне, што той самы “другі план”, пра які ўжо ішла гаворка (ацэнка палітыкі царызма ў нацыянальнай і канфесійнай галінах) пачынае перашкаджаць аўтару зрабіць высновы, якія выцякаюць непасрэдна з тэксту. Факты выразна сведчаць пра імкненне расійскіх уладаў вырашыць польскае пытанне шляхам асіміляцыі. Дзеянні больш-менш цывілізаванымі сродкамі не маглі даць пажаданага выніку па прычыне адсутнасці неабходнага культурнага патэнцыялу. Паўстанні 1830-1831 гг., 1863-1864 гг. (дакладней, іх разгром) дазволілі ўраду перайсці да адкрытага палітычнага тэрору і паліцыйнага гвалту. Аднак, і гэтыя сродкі прынеслі толькі частковы эфект. Дарэчы, аўтару варта было б адзначыць, што пэўнымі рубяжамі асіміляцыйнай палітыкі былі названыя паўстанні а таксама рэвалюцыя 1905-1907 гг.

Пасля разгрому паўстання 1863 г. распачалася палітыка ліквідацыі польскасці як грамадскага, культурнага, рэлігійнага і эканамічнага фактара жыцця Расійскай імперыі. Рэвалюцыя 1905-1907 гг. прымусіла царызм ступіць на шлях пэўнай лібералізацыі. Аднак стратэгічны курс у дачыненні да палякаў застаўся нязменным. Толькі што прыходзілася ўжо дзейнічаць у новых умовах, бо Расія ступіла на шлях фармавання грамадзянскай супольнасці.

Па меркаванню аўтара, урадавая палітыка ў галіне расійска-польскіх адносінаў напоўнена парадоксамі: “Лакалізацыя ў своеасаблівай “рысе аседласці” або размеркаванне палякаў па ўсёй Расіі. Прымусовае паступленне на дзяржаўную службу або жорсткае абмежаванне паступлення на яе. Ліквідацыя нябачнай, але ўсё яшчэ небяспечнай, мяжы 1772 г. і мерапрыемствы супраць яе перамяшчэння ў выніку “польскай экспансіі”. Распрацоўка дэталёвага антыпольскага заканадаўства і адсутнасць умення дамагчыся яго мэтанакіраванага выкарыстання... Падтрымка рускай каланізацыі і боязь палітычнай нелаяльнасці перасяленцаў і іх недастатковай адпорнасці асіміляцыі з польскага боку”... (с. 218-219). Фактычна, усе гэтыя “парадоксы” можна ацаніць як вынік урадавай імпатэнцыі ў справе асіміляцыі палякаў.

На самой справе, тое, што аўтар лічыць неадпаведнасцю практыкі стратэгічным мэтам палітыкі (с. 212), дыктавалася немагчымасцю вырашыць пастаўленую задачу. Факты, прыведзеныя маскоўскім гісторыкам, сведчаць

---

* Цікава, што гэты прынцып дажыў да нашых дзён. Польскі гісторык Збігнеў Лукаўскі ў даследаванні, прысвечаным удзелу палякаў у рэвалюцыйным руху, для “пошуку” палякаў ужываў два паказчыкі: польскае гучанне прозвішча і каталіцызм (1989).

толькі пра гэта. Але аўтар зноў і зноў падкрэслівае неадназначнасць матываў многіх антыпольскіх рашэнняў урада. Напрыклад, карані перасяленчай палітыкі (польскую шляхту – у Расію, а рускіх сялян – у Польшчу) і працэс дэкласацыі шляхты (перавод шляхты ў катэгорыю сялян-аднадворцаў і інш.) ён звязвае не толькі з карай за паўстанне, але і з сацыяльнай дактрынай самаўладдзя, з імкненнем упарадкаваць размеркаванне падданных па саслоўям. Падставай для гэтага сцвярджэння служыць факт абмеркавання ўрадам праблемы перасялення шляхты з цэнтральных расійскіх губерняў (с. 40). Але ў гэтым выпадку перасяленне толькі абмяркоўвалася.

Звяртае на сябе ўвагу колькасць паняццяў, якія ўжывае аўтар для вызначэння нацыянальнай палітыкі: “инородческая политика самодержавия” (с. 9), “политика национальной дискриминации” (с. 63, 100), “законодательство антисепаратистское по замыслу” (с. 105), “систематическая русификация” (с. 192), “имперская интеграционная политика” (с. 199), “комплексная модель колонизации” (с. 217) і інш. Магчыма, што аўтарская абачлівасць у тэрміналогіі і высновах абумоўлена пэўнымі пазанавуковымі фактарамі.

Варта прывесці і такія аўтарскі тэзіс: “Інтэграцыйны эфект, значэнне якога не трэба змяншаць або ацэньваць выключна ў паняццях нацыянальнай канфрантацыі, дасягаўся не столькі дзякуючы, колькі насуперак намаганням урада”. (с. 219). З ідэяй, што імперыя існавала насуперак дзеяннем Цэнтру, рэцэнзенту ўжо прыходзілася сустракацца. Гэтае сцвярджэнне падводзіць да высновы пра існаванне нейкіх цэнтраімклівых сілаў, якія насуперак намаганням расійскіх палітыкаў (“Цэнтр”) і імкненням дзеячоў польскага руху, а пазней беларускага, літоўскага, украінскага і інш., захоўвалі цэласнасць імперыі. Фактычна ставіцца пад сумненне велікарускі характар расійскай дзяржаўнасці ў 19 - пачатку 20 ст.*

Ствараецца ўражанне, што на канцэптуальным і паняццёвым узроўні ў кнізе робіцца пэўная спроба рэабілітацыі нацыянальнай і канфесійнай палітыкі царызму ў адносінах да палякаў. Аднак факталагічны матэрыял не дазваляе гэта зрабіць. Факты сведчаць, што пасля разгрому паўстання 1830-1831 гг. урадавы курс быў вызначаны канчаткова – асіміляцыя палякаў і ліквідацыя польскага пытання як палітычнага, культурнага, рэлігійнага і эканамічнага фактара ўнутранага жыцця імперыі.

У заключэнні Леанід Гарызонтаў прапануе адмовіцца ад “безумоўнага асуджэння прадстаўнікоў улады на той падставе, што яны кіраваліся нацыянальна-дзяржаўнымі інтарэсамі ў разуменні свайго часу” (с. 219).

---

* Раней гэтае сумненне выказаў амерыканскі гісторык Тэд Вікс у кнізе “Nation and State in late imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914” (Northern Illinois University Press: DeKalb, 1996).

Канешне, гісторык не павінен браць на сябе функцыі судзі. Яшчэ менш яму адпавядае роля пракурора або адваката. Але як адмежавацца ад маральнага аспекту наступстваў чалавечых і дзяржаўных дзеянняў? Застаецца фактам, што палітыка Расійскай імперыі ў нацыянальнай і канфесійнай галінах у 19 – пачатку 20 ст. змарнавала жыццёвы лёс некалькім пакаленням палякаў, затрымала развіццё польскай, украінскай, беларускай, літоўскай і інш. культураў нярускіх народаў, спрыяла абстраэнню міжнацыянальных канфліктаў і г.д.

Нягледзячы на выказаныя заўвагі і выкліканыя тэкстам кнігі разважанні, даследаванне маскоўскага гісторыка значна ўзбагаціла паланістыку асабліва ў галіне вывучэння ўрадавай стратэгіі па польскаму пытанню і яе рэалізацыі на практыцы. Л.Гарызонт аў пераканаўча паказаў значнасць “польскага пытання” для даследавання гісторыі Расійскай імперыі. Манаграфія дазволіла ўбачыць ступень уплыву практыкі вырашэння гэтага пытання на нацыянальную, канфесійную, саслоўную, дэмаграфічную і аграрную палітыку.

Смялянчук Алесь (Гародня)

***

Dorota Michaluk. Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego. Białystok – Narew, 1996. - 111 s.

Яна ж. Mielnik Stolica Ziemi mielnickiej na Podlasiu (do końca XVIII wieku). Mielnik, 1999. - 88 s.

Манаграфічныя даследаванні гісторыка з Торуня Дароты Міхалюк уяўляюць вялікую цікавасць для беларускіх даследчыкаў і аматараў гісторыі, паколькі яны прысвечаныя вывучэнню беларуска-польскага этнічнага памежжа. Мельнік і Нарэў з’яўляюцца на сённяшні дзень адміністрацыйнымі цэнтрамі гмінаў Беласточчыны, якія непасрэдна мяжуюць з Беларуссю, а больш за палову іх насельніцтва складаюць беларусы. Гістарычнае вывучэнне невялікіх гарадоў і мястэчак з іх ваколіцамі стала ў апошнія гады адным з папулярнейшых кірункаў еўрапейскай гістарыяграфіі, у тым ліку польскай. Такія даследаванні дазваляюць па-іншаму, як бы пад павелічальным шклом, разгледзець глабальныя гістарычныя працэсы, іх развіццё на мікраўзроўні, лепш убачыць і зразумець штодзённае жыццё людзей. Варта адзначыць, што ў беларускай гістарыяграфіі гэтая дзядзіна гістарычных ведаў з’яўляецца значна меней распрацаванай, асабліва ў дачыненні да гісторыі невялікіх населеных пунктаў на працягу значнага храналагічнага перыяду. Тым больш карысным і цікавым уяўляецца знаёмства з падобным даследаваннем, зробленым на вельмі блізім для нас гістарычным матэрыяле.

Кнігі Дароты Міхалюк з'яўляюцца выдатнымі ўзорамі гістарычнага мікрадаследавання. У рабоце, прысвечанай Нарэву, аўтарка пачынае разгляд яго гісторыі з асадніцтва ваколліц мястэчка ў 12 – 14 стст. Другі раздзел прысвечаны аналізу прасторавага і гаспадарчага развіцця Нарэва ў 15 – 16 стст. Гэты перыяд Дарота Міхалюк называе “залатым векам Нарэва”. У трэцім раздзеле разглядаецца гісторыя мястэчка ў 17 – 18 стст. Асобныя раздзелы прысвечаны мясцовым царкве і касцёлу, а таксама могілкам. У дадатках змешчаны важнейшыя дакументы з гісторыі самакіравання, спіс стараستاў, геаграфічна-гістарычны слоўнік, а таксама карта мясцовасці і фотаздымкі помнікаў культуры.

У даследаванні Мельніка першы раздзел прысвечаны гісторыі Пабужжа да Люблінскай вуніі 1569 г. У другім раздзеле разглядаецца ўзнікненне і развіццё Мельніка ў 15 – другой палове 17 ст. Трэцяя частка ахоплівае перыяд ад паловы 17 ст. да канца 18 ст. Асобныя раздзелы прысвечаны кшталтаванню межаў Мельніка і развіццю асадніцтва ў яго ваколліцах. Як і ў першай рабоце, на вельмі добрым узроўні выканана тэхнічнае і мастацкае афармленне кнігі.

Такім чынам, у работах Дароты Міхалюк прадметам даследавання з'яўляецца гісторыя Мельніка і Нарэва і іх ваколліц ад старажытнасці і, фактычна, да канца 18 ст., хаця, разглядаючы храмы Нарэва, аўтарка асвятляе таксама падзеі 19 ст. Д. Міхалюк адзначае, што бліжэйшая гісторыя (маецца на ўвазе 19 – 20 стст. – *С.Т.*) павінна стаць прадметам асобнага даследавання. Варта заўважыць, што большасць архіўных матэрыялаў па гісторыі Беласточчыны 19 – пач. 20 ст. захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гародні, матэрыялы якога аўтарка па зразумелых прычынах здолела выкарыстаць толькі часткова.

Асобныя раздзелы ў абедрзвюх кнігах прысвечаны старажытнай гісторыі Падляшша (10 – 14 стст.). Менавіта яны выклікаюць найбольш пытанняў з пункту гледжання беларускага гісторыка. Складаныя працэсы каланізацыі Пабужжа ў гэты перыяд Дарота Міхалюк акрэслівае наступным чынам: “*Jak wskazują zabytki archeologiczne Rusini i Mazowszanie od X w. osiedlali się obok siebie*” (*Z dziejów Narwi i okolic. S. 9*). Хацелася б адзначыць, што ўжыванне тэрміну “русiны” адносна ўсходнеславянскага насельніцтва Пабужжа 10 ст. з'яўляецца, на нашу думку, не зусім правільным. Можна гаварыць пра бужан, валынян, дрыгавічоў, а “русь” на той час азначала хутчэй славянізаваных нашчадкаў скандынаўскіх вікінгаў, вайсковую эліту велізарнай, але слаба кансалідаванай імперыі Рурывавічаў. Толькі ў наступныя стагоддзі гэты этнонім паступова пашыраецца на ўсё насельніцтва старажытнарускіх княстваў.

Даволі фрагментарна Дарота Міхалюк узгадвае археалагічныя даследаванні. Вядучы гаворку пра старажытныя гарадзішчы каля Нарэва, аўтарка нават не ўздымае пытаньня пра этнічную прыналежнасць іх насельніцтва. Пахаванні таго часу з абкладзенымі каменямі магіламі Д. Міхалюк адназначна адносіць да

мазавецкіх. Аднак шэраг вядомых беларускіх і расійскіх даследчыкаў, у прыватнасці Валянцін Сядоў, лічылі, што падобныя пахаванні належалі яцвягам. Балцкае пытанне ўвогуле не ўзгадваецца аўтаркай у дачыненні дапісьменнай гісторыі Пабужжа.

Для многіх беларускіх чытачоў даволі нечаканым будзе сцвярджэнне, што Пабужжа, у тым ліку і горад Берасце, належалі напачатку да польскай дзяржавы, а толькі потым былі далучаныя да супольнасці старажытнарускіх княстваў. Пры гэтым Д. Міхалюк спасылаецца на гіпотэзу Януша Беняка і падзяляючых яго погляды на гэты конт Ежы Вісьнеўскага і Станіслава Александровіча, але не прыводзіць у сваіх кнігах ніводнай спасылкі на летапісы ці хронікі, якія б пацвердзілі гэтую версію.

Вельмі грунтоўна разгледжана Даротай Міхалюк гісторыя Нарэва і Мельніка ў 16 – 18 стст. Даследчыца падрабязна асвятліла гаспадарчае развіццё гэтых мікрарэгіёнаў, працэсы асадніцтва, фармавання населеных пунктаў. Разгляд культурнага жыцця абмяжоўваецца гісторыяй цэркваў і касцёлаў. Пры гэтым Д. Міхалюк абмінае складаную праблему міжрэлігійных стасункаў. Літаральна некалькі сказаў прысвечана Берасцейскай царкоўнай уніі 1596 г., між тым, як рэлігійныя супярэчнасці і канфлікты з’яўляліся важнымі асаблівасцямі сацыяльна-палітычнага і культурнага жыцця беларускіх гарадоў і мястэчак у перыяд канца 16 – 17 ст., у тым ліку і абшару беларуска-польскага памежжа, да якога належала Падляшша. Магчыма, што адносна Мельніка і Нарэва па гэтай праблеме не захавалася архіўных крыніцаў, але аўтарка пра гэта не гаворыць.

Не зусім зразумела чытачу, на якой мове вялося справаводства самаўрадавых устаноў Мельніка і Нарэва, хаця Д. Міхалюк прысвячае пытанням самакіравання шмат увагі. Беларускага даследчыка тут, натуральна, найперш цікавіць праблема “рускай” ці “старабеларускай” мовы, асабліва працэс яе паступовага вышчяснення палішчызнай.

Увогуле, складаецца уражанне, што аўтарка свядома не акцэнтуюе ўвагі на міжэтнічных і міжканфесійных праблемах, проста канстатуючы факт полікультурнасці даследуемых мікрарэгіёнаў. Гэта, на нашу думку, часам прыводзіць да дамінацыі апісальнага метаду і пэўнага збяднення выкарыстанага матэрыялу.

Варта адзначыць, што дадзеныя работы прызначаны не толькі і не столькі для спецыялістаў гісторыкаў, але і для шырокага кола звычайных аматараў гісторыі, асабліва ўраджэнцаў разгледжаных у кнігах мясцін, а таксама маюць вялікае ўжыткавае значэнне ў школах, як дапаможнікі па вывучэнні гісторыі роднага краю.

На заканчэнне хацелася б яшчэ раз падкрэсліць вялікую навуковую вартасць рэцэнзуемых кніг і выказаць надзею, што прыклад Д. Міхалюк натхніць даследчыкаў з Беларусі на напісанне навуковых работ, прысвечаных гісторыі невялікіх гарадоў, мястэчак і вёсак.